

Recenzijos

PROCEDŪRINIS TEISINGUMAS LIETUVOS KRIMINALINĖJE JUSTICIJOJE*

Doc. dr. Mindaugas Rugevičius

Monografijoje nagrinėjama subjektyvios teisingumo sampratos problema. Procedūrinio teisingumo tyrimai yra gana nauji ne tik Lietuvos, bet ir užsienio literatūroje. Sunku nuspręsti, kurio mokslo – teisės ar psichologijos – atstovams labiau derėtų nagrinėti šią problemą, todėl neabejotinas pristatomos monografijos pranašumas yra tai, kad jos autoriai atstovauja abiem šioms mokslo kryptims. Tokio dviejų mokslo krypčių atstovų bendradarbiavimo rezultatas akivaizdus. Taikant šiuolaikinius psichologinio įvertinimo metodus, atliktas Lietuvai aktualios baudžiamosios justicijos problemos tyrimas ir parengta psichologinė monografija, kurios skaitytojai turėtų būti ir teisininkai.

Suprasdami, kad knyga skiriama ne tik psichologams, bet ir teisininkams, jos autoriai ypač daug dėmesio skiria teoriniam problemos pagrindimui. Atlikto tyrimo objektas – subjektyvi teisingumo samprata – nėra įprastas nei psichologijos, nei teisės mokslui. Kaip pažymi knygos autoriai, teisėje visada buvo kruopščiai tiriamas *objektyvus teisingumas* (įstatymų numatytų reikala-

vimų laikymasis). O štai *subjektyvų teisingumą* tyrėjai ilgą laiką ignoravo. Nedažnai literatūroje kalbama apie teisinių ginčų dalyvių nuostatas, išgyvenimus, pasitenkinimą ginčų nagrinėjimu.

Kadangi monografijoje gvildenami tradicinėje psichologijoje retai aptariami klausimai, plačiau apžvelgsime tiriamą problemą taip, kaip ją suvokia darbo autoriai. Reikia pasakyti, kad nors darbe pabrėžiami empirinio tyrimo duomenys, teorinė monografijos dalis turi savarankišką mokslinę vertę. Tai nėra vien tradicinis atlikto tyrimo naujumo ir aktualumo pagrindimas. Apibendrinus daug užsienio mokslinių publikacijų, išsamiai pristatoma Lietuvos mokslui nauja problema.

Monografijos įvadinėje dalyje autoriai pabrėžia, kad teisingumas – tai pagrindinė visuomeninių institucijų vertybė, o bet kurie įstatymai ir institucijos turi būti keičiami ar naikinami, jeigu yra neteisingi. Tačiau neužtenka, kad kriminalinės justicijos institucijos realiai įgyvendintų teisingumo principus. Ne mažiau svarbu, kad jų veiklos formos ir rezultatai būtų visuomenės narių suprantami kaip teisingi. Kadangi daugelis žmonių susiduria su teisės institucijomis ir teisėtvarkos pareigūnais ne savo noru, visai nenuostabu, kad teisinės valdžios atstovai neišvengia žmonių priešiško ir negatyvių nuostatų.

* Justickis V., Valickas G. Procedūrinis teisingumas Lietuvos kriminalinėje justicijoje. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2006.

Apklausų rezultatai rodo, kad žmonių pasitikėjimas mūsų šalies teismais ir jų vykdomu teisingumu labai mažas. Siekiant užtikrinti, kad kuo daugiau žmonių laikytųsi įstatymų, svarbu išsiaiškinti, kodėl jie paklūsta arba nepaklūsta įstatymams, kaip galima tikslingai veikti jų elgesį. Monografijos autorių nuomone, vienas iš būdų pakeisti neigiamas nuostatas – naudoti tokias įvairių ginčų nagrinėjimo procedūras, kurias gyventojai laiko teisingomis. Autoriai siekia įrodyti, kad subjektyvų ginčo šalių pasitenkinimą teisinių ginčų sprendimu nemažai lemia ginčo sprendimo procedūros, o ne tik objektyvūs ginčo sprendimo rezultatai.

Teisiniu požiūriu teisingas toks ginčo sprendimas, kuris visiškai atitinka įstatymo numatytus reikalavimus. Tačiau, kita vertus, ne mažiau svarbus yra ir subjektyvusis ginčo šalių pasitenkinimas arba nepasitenkinimas ginčo sprendimo rezultatais. Justicijos tikslas – ne tik objektyviai ir teisingai išspręsti ginčą. Ginčas turi būti išspręstas taip, kad sprendimą abi ginčo šalys suprastų kaip teisingą. Tačiau žmonių ir teisinės valdžios atstovų taikomi teisingumo vertinimo kriterijai ne visada sutampa. Toks neatitikimas gali lemti, kad patyręs formalias teises procedūras žmogus gali manyti, jog pareigūnas su juo pasielgė neteisingai. Nustatyti kriterijus, kuriais žmonės vadovaujasi sprenddami, ar su jais buvo pasielgta teisingai, ar neteisingai, yra pakankamai sunku.

Remdamiesi šiais argumentais, iš daugelio procedūrinio teisingumo tyrimo kryptį autoriai išskyrė dvi, jų nuomone, pačias aktualiausias. Pirmoji – tai procedūrinio teisingumo padarinių tyrimas. Šiuo atveju siekiama atskleisti, kas vyksta, kai žmogus yra įsitikinęs, kad jo atžvilgiu elgiamasi teisingai arba neteisingai, kokią tai daro įtaką jo savijautai, elgesiui, santykiams su aplinkiniais. Kita kryptis – veiksmų, sukeliančių suvokto teisingumo jausmą, tyrimas. Šiuo atveju mėginama nustatyti, kas lemia žmo-

gaus įsitikinimą, kad ginčas arba konfliktas buvo išspręstas teisingai.

Kaip rodo užsienio autorių tyrimų rezultatai, suvoktas teisingumas skatina žmones pripažinti valdžios atstovų veiksmų teisėtumą, priimti taikomas ginčų nagrinėjimo procedūras, priimti sprendimus, paklusti nustatytoms socialinėms normoms. Kartu sudaromas pagrindas žmonių įsitikinimui, kad visuomenėje vyrauja teisingumo principai, socialinės problemos sprendžiamos vadovaujantis kilniais teisingumo idealais, gyvenama teisingoje visuomenėje. Kitaip tariant, piliečių įsitikinimas, kad taikomos teisinės procedūros yra teisingos, daugiau ar mažiau lemia suvoktą taikomų įstatymų teisėtumą, o tai savo ruožtu skatina didesnę piliečių paklusnumą įstatymams.

O štai suvoktas neteisingumas gali turėti įvairių nepageidautinų padarinių: sukelti neigiamus emocinius išgyvenimus, sumažinti žmogaus savigarbą, sumenkinti pasitikėjimą valdžios institucijomis. Kitose šalyse atlikti procedūrinio teisingumo tyrimai parodė, kad itin svarbus veiksnys, lemiantis žmonių pasitenkinimą teisinėmis procedūromis, yra arbitro (teisėjo) vaidmuo. Įvairių tyrimų duomenys leidžia teigti, kad procedūrinis teisingumas, esant tam tikroms tipiškoms situacijoms, skirtingoje kultūrinėje aplinkoje yra suprantamas bei vertinamas panašiai. Tačiau vis dėlto teisinės sistemos gerokai skiriasi pagal tai, kiek galios teisinio ginčo metu turi teisėjas.

Monografijoje smulkiai analizuojamas dviejų teisinių sistemų – žemyninės ir bendrosios – ginčas, kuri teisinių ginčų sprendimo procedūra geresnė – rungimosi ar inkvizicinė. Vykstant rungimosi procesui teisėjas gana pasyviai stebi ginčą, o aktyviausios yra ginčo šalys. O vykstant inkviziciniam procesui teisėjas pats aktyviai reguliuoja teisminį ginčo nagrinėjimą. Aptartų užsienio tyrimų pagrindu autoriai teigia, kad rungimosi procedūra gali būti vertinama kaip teisingesnė, kadangi ji palieka daugiau laisvės pačioms ginčo šalims.

Šiame kontekste natūraliai kyla klausimas, kokių teismo nagrinėjimo modelių vadovaujama Lietuvoje. Atsakymas į šį klausimą autoriams labai svarbus siekiant suformuluoti empirinio tyrimo tikslus ir hipotezes. Išsami Lietuvos baudžiamojo proceso analizė parodė, kad jis panašiausias į kombinuotą modelį, t. y. sudarytas iš rungimosi ir inkvizicinio procesų junginio. Kartu autoriai konstatuoja, kad lietuviškasis baudžiamasis procesas palieka teisėjui galimybę savo nuožiūra pasirinkti teismo nagrinėjimo modelį, atsižvelgiant į nusistovėjusią ginčų nagrinėjimo praktiką, įvairias galimas įtakas, įgytą patirtį, asmenybės ypatumus. Taigi, atsižvelgiant į teisėjo sprendimą, ginčo nagrinėjimo procesas bet kuriuo metu gali tapti rungimosi arba inkvizicinis.

Kadangi mūsų šalyje nėra aiškiai nustatytų reikalavimų, kaip su ginčo dalyviais turėtų elgtis teisėjas, dažniausiai žmonės nesupranta, ar teisėjo elgesį nulemia įstatymas, ar asmeninė nuomonė. Tuo remiantis yra susidaromas *subjektyvus teismo ir ginčo nagrinėjimo vaizdas*. Teismo procedūrų teisingumo vertinimas priklauso nuo šio subjektyvaus vaizdo, o ne nuo įstatymo numatytų procedūrų. Taigi teorinė problemos analizė autoriams leido suformuluoti prielaidą, kad teismo procedūrų teisingumo vertinimą lemia dvi grandys – teisėjo elgesys ir kaltinamojo subjektyvus teismo vaizdas. Mūsų šalyje veikianti kriminalinės justicijos sistema sudaro prielaidas taikyti efektyviausias ginčų nagrinėjimo procedūras, tačiau neužtikrina, kad pareigūnai būtent taip ir elgsis. Kiek reali ginčų nagrinėjimo praktika atitiks procedūrinį teisingumą, visiškai priklauso nuo teisės taikytojų nuožiūros.

Empiriniu tyrimu ir buvo siekta įvertinti, kaip praktikoje realizuojamos procedūrinio teisingumo nuostatos. Tai galima išsiaiškinti tik analizuojant teismo nagrinėjimo praktiką. Teorinėje dalyje pateikti argumentai pakankamai pagrindė būtinumą stebėti teismo posėdžius ir teisėjų elgesį. Pasirinktas stebėjimo metodas, kai

realus teisminis ginčų nagrinėjimas stebimas teismo posėdžių salėje, yra vienas sudėtingiausių psichologijos tyrimo metodų, kuriam keliami ypač dideli rezultatų patikimumo reikalavimai. Stebėtojų parengimo procedūros aprašymas ir stebėjimo konvergentinio patikimumo duomenys leidžia teigti, kad duomenys buvo renkami korektiškai, o jų patikimumas nekelia abejonių. Analogišką išvadą galima padaryti ir dėl kognityvinio interviu naudojimo. Ypač norisi akcentuoti kvalifikuotą statistinį duomenų apdorojimą.

Tyrimo rezultatai parodė, kiek teisėjų elgesys atitinka procedūrinio teisingumo reikalavimus ir kokią įtaką šių reikalavimų neatitikimas daro žmonių požiūriams į teismus ir įstatymus. Pasirodė, kad nebuvo nė vienos kriterinės situacijos, kurios metu visi teisėjai būtų elgęsi pagal procedūrinio teisingumo reikalavimus. Net „idealaus teisėjo“ elgesys kai kuriais atvejais yra gerokai nutolęs nuo didžiausių procedūrinio teisingumo skalių reikšmių. Kartais teisėjai nevykdo net ir detalių procesinio įstatymo reikalavimų, t. y. atliekamas baudžiamojo proceso „supaprastinimas“. Ypač tai susiję su kaltinamojo teisių išaiškinimu. Autorių nuomone, toks teisėjo elgesys gali tapti bendrojo teisingumo vertinimo pagrindu. Tyrimo rezultatai parodė, kad Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, pasireiškia paradoksalus efektas, jog pasitenkinimas teisėjo elgesiu daug labiau priklauso nuo to, ar kaltinamajam buvo suteikta galimybė ginti savo teises, negu nuo to, ar jis tokia galimybe pasinaudojo.

Tyrimo autoriai daro išvadą, kad atitinkantis procedūrinį teisingumą teisėjavimo stilius iš principo yra įmanomas, o nepakankamas procedūrinio teisingumo reikalavimų įgyvendinimas susijęs su teisėjų nenoru arba nesugebėjimu išnaudoti visas turimas galimybes. Čia norėtųsi pridurti, kad procedūrinio teisingumo įgyvendinimo problemos Lietuvoje susijusios ir su per mažu dėmesiu šiai sričiai. Todėl tikėtina, kad vien tik atlikto tyrimo rezultatų ir rekomenda-

cijų pristatymas paskatins teisėjų „savirefleksiją“, sudarys galimybę geriau įsisaugoti savo elgesį ir jį keisti.

Kita monografijoje nagrinėjama procedūrinio teisingumo tyrimų kryptis susijusi su ikiteisminio proceso ypatumais. Kaip nurodo autoriai, mūsų šalies ikiteisminio tyrimo paradoksas yra tas, kad pastaruoju metu keliami vis griežtesni reikalavimai, kada galima atlikti tardymo veiksmus arba taikyti kardomąsias priemones, tačiau skiriama nepakankamai dėmesio, kaip tai turi būti daroma. Pradėjus įgyvendinti tardymo veiksmus arba kardomąsias priemones susidaro specifinė situacija, kai viena ginčo šalis (kvotėjas arba tardytojas) kartu yra ir ginčo arbitras. Atlikę teorinę ikiteisminio tyrimo analizę, monografijos autoriai daro išvadą, kad mūsų šalies įstatymai neįpareigoja kriminalinės justicijos pareigūnų elgtis taip, kad jų veiksmai atitiktų procedūrinio teisingumo principus. Empirinėje dalyje tyrėjai dėmesį sutelkė į labiausiai įtariamojo teises apribojančias priemones – kratą ir kardomąjį kalinimą.

Galima manyti, kad ši problema procedūrinio teisingumo prasme yra net aktualesnė nei teisminių ginčų nagrinėjimas. Kitaip nei teisminis nagrinėjimas, ikiteisminis tyrimas nėra viešas. Informacijos gavimas, kas vyksta jo metu, iš esmės yra ribojamas, todėl yra dar daugiau galimybių pažeisti procedūrinio teisingumo reikalavimus. Su viešumo problema susidūrė ir šio darbo autoriai, negalėję stebėti ikiteisminio tyrimo procedūrų. Siekdami rekonstruoti šį procesą, autoriai pasirinko kognityvinio interviu metodiką. Tai palyginti naujas liudytojo apklausos metodas, kurio metu siekiama gauti patikimą informaciją apie jau buvusius įvykius, specialiomis priemonėmis stimuliuojant tiriamojo atmintį. Nors interviu buvo kruopščiai parengtas ir korektiškai atliktas, autoriai teisingai pažymi, kad nuteistųjų atsakymai galėjo būti šiek tiek tendencingi, nes šie nuteistieji pralaimėjo bylą. Metodikos validumas grindžiamas tuo, kad nuteistųjų atsakymai ir teisminių ginčų stebėjimo re-

zultatai atspindi panašias teisėjų elgesio tendencijas. Vis dėlto šis argumentas nėra pakankamas. Kadangi buvo tiriama tik viena – ginčą pralaimėjusi – šalis, nuomonė apie procedūrinio teisingumo laikymąsi buvo iš anksto „numanoma“. Matyt, ir patys autoriai, suprasdami antrosios tyrimo dalies metodologines problemas, monografijoje labiau išryškino teismo nagrinėjimo tyrimo rezultatus.

Tačiau metodologinės problemos nesumažina pačios temos aktualumo. Monografijoje pateikti duomenys turėtų tapti impulsu toliau analizuoti šią problemą. Tęsiant pradėtą tyrimą, būtų prasminga apklausti stebėtų teismo posėdžių metu nuteistus asmenis, taikant kognityvinio interviu metodiką. Jų prisiminimų apie teismo procesą palyginimas su objektyviais stebėjimo rezultatais leistų papildomai įvertinti kognityvinio interviu validumą ir galbūt sumažintų abejones dėl duomenų patikimumo.

Taigi atliktas tyrimas leidžia teigti, jog norint, kad taikomos teisinės procedūros būtų suvokiamos kaip teisingos, reikia kuo daugiau teisių palikti ginčo šalims. Autoriai neapsiriboja vien teorine gautų rezultatų analize, o pateikia konkrečius pasiūlymus įstatymų leidėjui, kaip būtų galima sumažinti baudžiamojo teisingumo institucijų veiklos ir procedūrinio teisingumo reikalavimų neatitikimą. Autorių nuomone, įstatymų leidėjas turi suprasti, kad nesvarbu, kokiais argumentais grindžiamas ginčo šalių teisių apribojimas, mokėti už tai tenka labai brangiai – didėjančiu žmonių nepasitikėjimu teisingumu.

Neabejotina, kad atliktas tyrimas svarbus ne tik baudžiamosios justicijos, bet ir kitų teisės šakų atstovams. Kartu jis svarbus ir psichologijos mokslui Lietuvoje – šiuo tyrimu praplečiamas psichologijos taikomųjų tyrimų spektras, o tyrimo metodologija bei statistinės duomenų analizės metodai gali būti taikomi ne tik teisės psichologijos, bet ir organizacinės psichologijos, darbo psichologijos ir kitose srityse. Monografija taip pat bus naudinga psichologijos ir teisės kryžių magistrantūros ir doktorantūros studijoms.